

lunmakla iman arasında yakın ilişkinin kurulması da bu çabayı doğrulamaktadır. Nitekim bir âyette, vahye kulak verme veya tabiatı inceleyip anlama fiillerinin yerine getirilmesi halinde cehennemden kurtuluşun mümkün olacağı haber verilmektedir (el-Mülk 67/10).

İslâm âlimleri isbât-ı vâcibin gerekliliğini, imanda körü körüne bağlanma seviyesinden çıkıp bilinçli benimseme derecesine ulaşma ihtiyacı ile açıklarlar. Ayrıca Allah'ın varlığına iman konusunda zihne gelebilecek şüpheleri gidermek veya itirazları cevaplandırmak için de buna ihtiyaç duyulduğunu söylerler. Öte yandan insanların isbât-ı vâcib delillerine karşı duyurlulukları da karakterlerine ve yetişme tarzlarına göre farklılık arzeder. Bir kısmı iç dünyası açısından hassasiyet taşıyan bazıları daha çok dış dünya ile ilgilidir. Yine bazı insanlar, inanmak için küçük bir işaret veya tecelliyi yeterli bulurken diğerleri ancak olağan üstü bir hadise veya şiddetli bir sarsıntı ile uyanabilir. Allah'a giden yollar yaratıkların nefesleri sayısınca olduğuna göre (Elmalılı Hamdi Yazır, III [1326], s. 4), bunları sınırlandırıp bir kısmını dışlamak ve herkesi aynı yolu izlemeye mecbur etmek yanlıştır.

İsbât-ı vâcib, ilk dönemden itibaren İslâm düşüncesinin önemli konularından birini teşkil etmiş, çeşitli eserlerde yer aldığı gibi bu konuda müstakil kitaplar da yazılmıştır. Bunlar arasında Kâsım b. İbrâhim er-Ressî'nin *ed-Delîlül-kebir*, İbnü'l-Vezîr'in *el-Burhânü'l-kâfi fî isbâti's-sânî*, Molla Câmî'nin *ed-Dürretü'l-fâhire*, Devvânî'nin *Risâle fî isbâti'l-vâcib* ve *er-Risâletü'l-cedîde fî isbâti'l-vâcib*, Molla Sadra'nın *Risâle fî isbâti'l-bârî te'âlâ ve şifâtihi'l-hüsnâ*, Osmanlı âlimlerinden Kemalpaşazâde'nin *Risâle fî tahkiki vücûbi'l-vâcib*, Halîl b. Ali es-Sofyevî'nin *Vücûhu berâhîni isbâti'l-vâcib ve't-tevhîd*, Filibeli Ahmed Hilmi'nin *Allah'ı İnkâr Mümkün müdür?*, Mehmet Şemsettin'in (Günaltay) *Felsefe-i Ülä: İsbât-ı Vâcib ve Ruh Nazariyeleri*, Abdülazîz b. Abdurrahman Câbalah'ın *ed-Delîlül's-şâdık 'alâ vücûdi'l-hâlik ve buhlâni mezhebi'l-felâsifeti ve münkiri'l-havâriki* adlı eserleri zikredilebilir.

Allah'ın varlığı ve ispat delilleriyle ilgili olarak yapılan çok sayıda yeni çalışma arasında da şunlar sayılabilir: J. Wensinck, *Les preuves de l'existence de Dieu dans la théologie musulmane* (Amsterdam 1936); Alvin Plantinga, *God and Other Minds: A Study of the Rational*

Justification of Belief in God (Ithaca 1967); Henri Bouillard, *La connaissance de Dieu* (Montaigne 1967); John Hick, *Arguments for the Existence of God* (London 1970); Bekir Topaloğlu, *Allah'ın Varlığı* (Ankara 1974); Hans Küng, *Existiert Gott?* (Munich 1978); Richard Swinburne, *The Existence of God* (Oxford 1979); William Lane Craig, *The Cosmological Argument from Plato to Leibniz* (London 1980); İbn Halife, *Seb'üne burhânen 'ilmiyyen 'alâ vücûdi'z-zâti'l-ilâhiyye* (Beirut 1407/1988); Herbert A. Davidson, *Proofs for Eternity, Creation and the Existence of God in Medieval Islamic and Jewish Philosophy* (Oxford 1987); David Braine, *The Reality of Time and The Existence of God* (Oxford 1988); Richard M. Gale, *On the Nature and Existence of God* (Cambridge 1991).

BİBLİYOGRAFYA :

Buhârî, "Tevhîd", 27; Müslim, "Tahâret", 48; Kindî, *Resâ'il*, s. 97-164, 186-207; Eş'arî, *el-Lüma'*, s. 82-83; Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, s. 11-19; Fârâbî, *el-Medinetü'l-fâzıla* (nşr. Albert Nasrî Nâdir), Beirut 1991, s. 37-38; Makdisî, *el-Bed' ve't-târîh*, I, 56-108; Bâkîllânî, *et-Temhîd* (İmâdüddin), s. 41-44; Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu Uşûli'l-ğamse*, Kahire 1408/1988, s. 88-122; İbn Sînâ, *el-İşârât*, III, 15-45; Cüveynî, *el-İrşâd* (Temîm), s. 39-50; Gazzâlî, *el-İktisâd fi'l-i'tikâd*, Beirut 1403/1983, s. 19-26; Neseî, *Tebşîratü'l-edille* (Salamé), I, 44-80; İbn Rüşd, *el-Keşf 'an menâhici'l-edille* (*Felsefetü İbn Rüşd* içinde), Beirut 1399/1979, s. 46-64; Fahrreddin er-Râzî, *el-Metâlibü'l-'âliye mine'l-'ilmi'l-ilâhî* (nşr. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ), Beirut 1407/1987, I, 65-278; Teftâzânî, *Şerhu'l-Makâşid* (nşr. Abdurrahman Umeyre), Beirut 1409/1989, IV, 15-27; Adudüddin el-İcî, *el-Mevâkıf*, Beirut, ts. (Âlemü'l-kütüb), s. 266-269; İzmirli, *Yeni İlm-i Kelâm*, II, 3-83; Mehmet S. Aydın, *Din Felsefesi*, İzmir 1987, s. 14-89; a.m.f., "Allah'ın Varlığına İnanmanın Aklılığı", *İslâmî Araştırmalar*, sy. 2 Ankara 1986, s. 12-21; Mohammad Iqbal, *The Reconstruction of Religious Thought in Islam* (ed. M. Saeed Sheikh), Lahore 1989, s. 23-25; I. Kant, *Critique of Pure Reason* (trc. N. K. Smith), London 1990, s. 29, 495-524; Bekir Topaloğlu, *Allah'ın Varlığı: İsbât-ı Vâcib*, Ankara 1992, s. 21-30, 49-107; M. Sait Özervarlı, *Kelâmda Yenilik Arayışları*, İstanbul 1998, s. 78-83; Elmalılı Hamdi Yazır, "Ulûm-i İslâmiyye: Âleme Bir Nazar", *Beyânülhak*, III, İstanbul 1326, s. 4-6; L. Gardet, "Allâh", *EP* (İng.), I, 410.

M. SAİT ÖZERVARLI

İSBÂTİYYE

(bk. POZİTİVİZM).

İSBİTÂRİYYE

(bk. DÂVİYYE ve İSBİTÂRİYYE).

İSEDAK

İslâm Konferansı Teşkilâtı'na bağlı Ekonomik ve Ticarî İşbirliği Dâimî Komitesi'nin kısa adı. (bk. İSLÂM KONFERANSI TEŞKİLÂTI).

İSEVÎ

(bk. HİRİSTİYANLIK).

İSEVİYYE

(العيسویة)

Bayramiyye'den Tennûriyye tarihinin İbn İsâ'ya (ö. 967/1559-60) nisbet edilen bir kolu (bk. İBN İSÂ).

İSEVİYYE

(عيسویة)

Milâdî VIII. yüzyılda Ebû İsâ el-İsfahânî tarafından İran'da kurulan bir yahudi mezhebi (bk. İSFAHÂNÎ, Ebû İsâ;

YAHUDİLİK).

İSFAHAN

(إصفهان)

İran'ın dördüncü büyük şehri ve aynı adı taşıyan eyaletin merkezi.

Adı Arapça kaynaklarda Sibâhân, İsbâhân ve bazı eski Farsça kaynaklarda Sipâhân şeklinde geçer. Genellikle kabul edildiğine göre kelimenin sözlük anlamı "-atlı- askerler" olup şehir, Sâsânî ordusu bir savaş çıktığında önündeki düzlükte toplandığı için bu adla anılmıştır (Sem'ânî, I, 289). Merkezî İran platosunu sulayan Zâyenderûd nehrinin sol sahilinde ve Yahûdiyye'ye yaklaşık 2 mil mesafedeki eski Gaba / Gay, Gey (Ar. Cey) şehrinin yerinde kurulmuştur; bundan dolayı bölgede kesilen bazı İslâmî sikkelerde Cey ismine de rastlanır. Şehir İslâm fütuhâtından sonra Cibâl eyaletinin bir parçası sayılmış, İlhanlılar zamanında ise Irâk-ı Acem'e dahil edilmiştir. İbn Hurdâzbih ve İbnü'l-Fakih, İsfahan'ın on yedi nahiyesinin (rustâk) ve her birinin -yeni kurulanlar hariç- 360 köyünün, İbn Rüste ise yirmi nahiyeye ve toplam 2300'ün üzerinde köyünün bulunduğunu yazmakta, bunlardan önemli olanların adını vermektedir.

İslâm coğrafyacıları ve Avrupalı seyyahlar, İsfahan eyaletinde yetişen meyvelerin lezzet, bolluk ve ucuzluğundan söz etmişlerdir. Abbâsîler devrinde hilâfet sarayının meyve suyu ihtiyacı İsfahan'dan karşılandığı gibi buradan yıllık haraçla birlikte saraya 20.000 rıtlı (1 rıtlı = 460,8 gr.) bal ve 20.000 rıtlı mum gönderiliyordu. Zeke-riyyâ el-Kazvîni bölgede yetişen elma ve armudun tat ve kokusunun güzelliğini (*Âşârü'l-bilâd*, s. 356), Hâmdullah el-Müstevfî ise tahılın bolluğunu ve meyvelerin lezzetini anlatmakta, buradan Hindistan ve Anadolu'ya meyve götürüldüğünü bildirmektedir (*Nüzhetü'l-kulûb*, s. 49). Reşîdüddin Fazlullah, meyve ve pamuk ziraatıyla uygulanan özel ilaçlama-gübreleme yönteminden, İbn Battûta yetiştirilen meyvelerin bolluğundan ve özellikle de tatlı çekirdekli kayısı ile üzüm ve dışı yeşil, içi kırmızı kavununun benzersiz lezzetinden bahsetmektedir (*Seyâhatnâme*, I, 215).

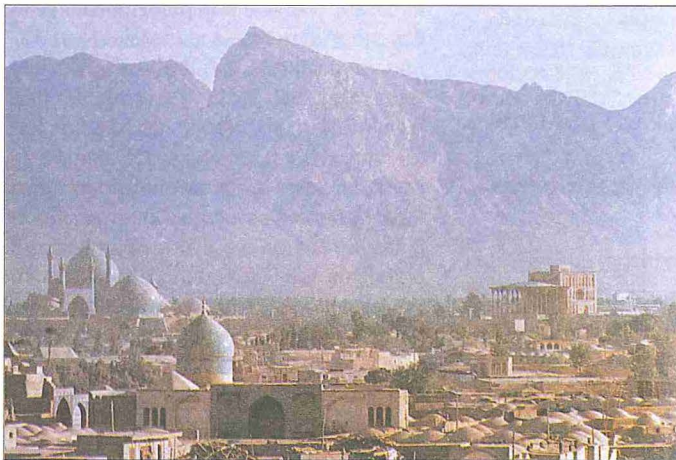
İsfahan'ın etnik ve dinî yapısı, İran'ın tarih sürecinde buraya göç eden toplulukların etkisiyle sürekli olarak değişmiştir. İslâm öncesi dönemdeki nüfusunun önemli bir kısmı Ârî-Zerdüşti idi. Bu durum, şehrin müslüman Araplar'ın eline geçmesiyle birlikte değişmeye başlamıştır. Ya'kübî, İsfahan halkının çoğunluğunu İranlılar'ın, bir kısmını da Kûfe ve Basra'dan gelen Araplar'ın oluşturduğunu bildirmektedir (*Kitâbü'l-Büldân*, s. 50). Bu etnik ve dinî değişime rağmen Mes'ûdî, şehre yaklaşık 15 km. mesafedeki âteşkedenin kendi zamanında dahi Mecûsiler için özel bir önem taşıdığını belirtmekte (*Mürûcû'z-zeheb*, II, 228), Gerdîzi de eski Zerdüşti bayramı Âb-rîzgân'ın hâlâ canlılığını koruduğunu kaydetmektedir (*Zeynü'l-aḥbâr*, s. 527). Şehrin, III. (IX.) yüzyılın ilk yarısında dinî-siyasî bir dokt-

rinle isyan eden Bâbek'in nüfuz sahasına girdiğinin bildirilmesi ve adının Hürremîler'in faal oldukları yerler arasında zikredilmesi belki de burada yaşanan hızlı İslâmlaşmaya bir tepkidir. Bu ilk İslâmî dönemde şehirdeki müslümanların büyük bir kısmı Sünnîler'den meydana geliyordu. İslâmî devrin ilk dört asrı içerisinde İsfahan'da bulunan Sünnîler'in önemli bir kısmının Hanbelî mezhebine mensup olduğu anlaşılmakta, IV. (X.) yüzyılın sonlarında da Şâfiîler'in çoğaldığı görülmektedir; V. (XI.) yüzyılın ortalarından itibaren ise nüfusun büyük bir kısmı Hanefî ve Şâfiî idi. Bu dönemde Şâfiîler'le Hanefîler arasında mezhep kavgaları yaşanıyor ve bu kavgalar, zaman zaman birbirlerinin mahallelerini yakıp tahrip etmeye kadar varıyordu. Şehirde sayıları az olmakla birlikte Şiîler ve özellikle Selçuklular devrinde faaliyetlerini arttıran İsmâîlîler de bulunuyordu. Hâmdullah el-Müstevfî'nin verdiği bilgilerden, İlhanlılar devrinde de İsfahan nüfusunun büyük bir kısmının Sünnî ve dindar insanlardan oluştuğu anlaşılmaktadır (*Nüzhetü'l-kulûb*, s. 49). Tahta çıktıktan sonra Şiîliği benimseyen İlhanlı Hükümdarı Olcaytu'nun fermanına rağmen İsfahan halkı, Bağdat ve Şiraz'la birlikte buna karşı çıkan şehirlerin başında yer almış ve Şiîliği kabule yönelik baskılara karşı direnmişti. İbn Battûta, büyük ve güzel bir şehir olan İsfahan'ın önemli bir kısmının Sünnîler ile Şiîler arasındaki mücadelelerde harabeye döndüğünü ve bu mücadelenin kendi zamanında hâlâ devam ettiğini söylemektedir (*Seyâhatnâme*, I, 215). VIII. (XIV.) yüzyılın ikinci yarısından itibaren şehirde inşa edilen bazı binalarda Hulefâ-yi Râşidîn ve aşere-i mübeşşere isimlerinin yanı sıra on iki imamın isimlerinin de yer aldığı görülmektedir. Günümüze ulaşan sınırlı belge-

lerden, Şia'nın güç kazanmasının ve Sünnîler'le rekabete girmesinin Karakoyunlu ve Akkoyunlu devirlerine rastladığı öğrenilmektedir. Şah İsmâîl'in İsfahan'ı ele geçirmesi de ancak içerideki ve etraftaki Şiîler'in yardımıyla mümkün olmuştur. Buna rağmen Safevîler'in bu ilk dönemlerinde Sünnîler'in hâlâ çoğunluğu teşkil ettiği anlaşılmaktadır. Şia'nın asıl güç kazanması, bu mezhebe mensup Safevî hânedanı devrinde şehrin başkent olmasından sonra rastlar; bu dinî yapı günümüzde de sürmektedir.

İslâm kaynaklarında, İsfahan yakınlarında bulunan Yahûdiye'nin Buhtunnasr devrinde buraya göç eden yahudiler tarafından kurulduğu ve nüfusunun önemli bir kısmının onlardan oluştuğu kaydedilmiştir. Yine Sâsânîler devrinde İsfahan'da da önemli miktarda yahudinin yaşadığı bilinmekte, XII. yüzyıl seyyahlarından Tudelalı Benjamin sayılarını 15.000 olarak vermektedir. İsfahan'da müslüman, yahudi ve Zerdüştiler'in yanı sıra tamamını, Şah I. Abbas döneminde Azerbaycan'dan getirilerek nehrin sağ sahiline onlar için kurulan Culfa mahallesine yerleştirilmiş Ermeniler'in teşkil ettiği hıristiyanlar da bulunmaktadır. Culfa'ya Şah II. Abbas tarafından yeni bir mahalle daha eklenmiş ve önceleri yalnız Ermeniler'in yaşadığı bu mahalleler, zamanla müslümanların da yerleşmesiyle büyüyerek ayrı bir yerleşim merkezi konumuna gelmiştir.

Kaynaklarda şehrin müslümanlar tarafından fethediliş tarihiyle ilgili olarak farklı bilgiler verilmektedir. En çok benimsenen rivayete göre Nihâvend'de İranlılar'ın yenilgiye uğraması üzerine Hz. Ömer, 23 (644) yılında Ebû Mûsâ el-Eş'arî'ye bir mektup yazarak Abdullah b. Büdeyl'i İsfahan'a göndermesini emretmiş, Ebû Mûsâ da bizzat harekete geçip şehre yaklaştığında Abdullah'ı öncülük eden kumandanı görevlendirmiş ve yetkililerce terk edilen şehir 100.000 dinar alınmak suretiyle sulhen ele geçirilmiştir (İbn A'sem el-Kûfî, s. 255-256). Bu konudaki farklı rivayetleri değerlendiren Belâzürî, Kum ve İsfahan'ın Ebû Mûsâ el-Eş'arî, Cey ve Yahûdiye'nin ise Abdullah b. Büdeyl tarafından fethedildiğini söyler (*Fütûh*, s. 449). Fetihden sonra İsfahan valiliğine getirilen Abdullah, Hz. Osman'ın hilâfetine kadar görevini sürdürmüştü, yerine Sâib b. Akra', Emevî Halifesi I. Mervân zamanında Hüzeyl b. Kays el-Anberî tayin edilmiştir; Hüzeyl b. Kays el-Anberî'nin tayininden sonra Anber kabilesinin buraya yerleştiği gö-

İsfahan'dan bir görünüş

rûlmektedir. *Mücmelü't-Tevârih*'te (s. 525) İsfahan'ın önceleri birbirine yakın yedi şehirden oluştuğu, Araplar'ın gelişinden sonra bunlardan ancak üçünün kaldığı ve Ebû Ca'fer el-Mansûr döneminde etraflarının surlarla çevrildiği söylenmektedir. Emevîler ve Abbâsîler döneminde İsfahan Irak genel valisi tarafından tayin edilen valilerce yönetilmiştir.

İsfahan'dan alınan vergi miktarıyla ilgili bilgiler buranın çok zengin ve müreffeh bir şehir olduğunu göstermektedir. Mâferrûhî'nin kaydına göre fetih yılında ödenen ilk haraç ve cizyenin miktarı 40 milyon dirhemdir (*Meḥâsinü'l-İsfahân*, s. 12). Daha sonra İbn Hurdâzbiḥ, İbnü'l-Fakih, Ya'kûbî, İbn Rûste ve İbn Havkal gibi müellifler bu miktarın 7-17 milyona kadar indiğini söylerlerse de IV. (X.) yüzyılda yine 40 milyona çıktığı ve Makdisî'nin yazdıklarından şehirde, mal ve ürünlerini her tarafa gönderen zengin ticar ve sanatkârların bulunduğu ve büyük bir iktisadî gelişme yaşandığı öğrenilmektedir (*Aḥsenü't-tekâsim*, II, 579). *Tercüme-yi Meḥâsin-i İsfahân* müellifi Avî'nin kaydettiğine göre Haccâc, İsfahan Valisi Vehzâd b. Yezdâd'ın şehrin haracının azaltılması isteğine bitkisi za'feran, dağları gümüş, yiyeceği bal olan bu şehrin Fars ve Hûzistan'da en yüksek haracı ödemesinin tabii olduğu cevabını vermiştir (s. 96-97). Şehir Abbâsîler zamanında da bu özel durumunu korumuştur.

İsfahan, Abbâsî hilâfetine zayıflaması üzerine İran'da kurulan mahallî hânedanlar arasındaki mücadelelerin merkezlerinden biri haline geldi. Bu dönemde Dülefliler, Saffârîler ve kısa bir süre için Sâmânîler'in hâkimiyetine giren şehir, IV. (X.) yüzyıl başlarında Ziyârîler'in ve ardından Büveyhîler'in eline geçti. İsfahan'ı kendisine merkez yapan Rûknüddeve Hasan b. Büveyh 323'ten (935) itibaren uzun bir süre burada yaşadı ve pek çok imar faaliyetinde bulundu. Bu dönemde büyük bir ilmi ve kültürel gelişmeye sahne olan şehirde meşhur vezir Sâhib b. Abbâd ve İbn Miskevî gibi edip ve âlimler yaşadı. İsfahan V. (XI.) yüzyılın başlarında Kâkûyîler'in eline geçti. Emir Alâüddeve, Büveyhîler'in siyasî nüfuzlarını kaybetmelerinden faydalanarak burada müstakil bir yönetim kurdu. Ancak şehir bir süre sonra Gazneli Mahmud tarafından Rey, Kazvin ve Zencan'ın ardından Gazneli topraklarına katıldı. Daha sonra onun ölümünü (421/1030) fırsat bilen Alâüddeve yeniden kendi yönetimini kurdu ve Mes'ûd'a

itaatini arzetti. İsfahan'da Alâüddeve zamanında büyük bir ilmi ve kültürel gelişme yaşandı. İbn Sînâ, *Dânişnâme-i 'Alâ'î* ve *el-İşârât ve't-tenbîhât* gibi bazı önemli eserlerini İsfahan'da Alâüddeve'nin hâkimiyeti esnasında ve onun himayesinde kaleme almıştır.

Nişâbûr, Rey, Kazvin ve Zencan gibi İran'ın önemli merkezlerini kısa sürede ele geçiren Selçuklu Hükümdarı Tuğrul Bey, güneye yönelerek 437 (1045-46) yılında Kâkûyîler'den Ebû Mansûr Ferâmerz'in elinde bulunan İsfahan'ı kuşattı. Ancak Ferâmerz'in daha 434'ten (1042-43) itibaren İsfahan'da bastırıldığı sikkelere "es-sultânü'l-muazzam Tuğrul Beg" ibaresini ve Selçuklu hâkimiyet alâmeti olan ok-yay motifini kullanmak suretiyle Tuğrul Bey'i metbû tanıdığı görülmektedir. Kuşatmanın uzaması üzerine Ferâmerz ile anlaşan Tuğrul Bey yüklü bir haraç alarak geri döndü. Bu tarihten sonra da İsfahan'da darbedilen Kâkûyî paralarında Tuğrul Bey'in adına yer verilmiştir. Tuğrul Bey'in ikinci askerî harekâtı 442 (1050) yılında vuku buldu ve İsfahan uzun bir kuşatmanın ardından sulhen ele geçirildi (443/1051). Ertesi yıl buraya gelen Nâsır-ı Hüsrev, canlı bir ticarete sahip bulunan şehrin mâmur ve İran şehirlerinin en büyüğü, en kalabalığı olduğunu belirtir. Tuğrul Bey fetihten sonra halka adaletli davranarak üç yıl vergi alınmamasını emretmiş, bu sebeple kuşatma sırasında kaçanlar evlerine geri dönmüştür. Tuğrul Bey ayrıca imar faaliyetleri için 500.000 dinar harcamıştır (Hüseyn b. Muhammed b. Ebû'r-Rızâ Âvî, s. 96-97).

İsfahan'ın Selçuklular zamanındaki asıl gelişmesi Sultan Melikşah'ın imparatorluk merkezini Rey'den buraya nakletmesiyle başlar. Şehir bu dönemde büyük bir imar faaliyetine sahne oldu. Melikşah, Hanefî öğrenciler için Medrese-i Celâî (Medrese-i Melikşâhî, Nizâmiyye-i İsfahan) denilen büyük bir medrese yaptırdı ve öldüğünde naaşı Bağdat'tan getirilerek buradaki türbesine defnedildi (485/1092). Nizâmülmülk de aynı yıl sülûler için bir hankah ve bir medrese inşa ettirdi ve Sultan Melikşah'tan kısa bir süre önce öldürüldüğünde burada bulunan türbesine gömüldü. Bugün İran cami mimarisinin en güzel örneklerinden biri sayılan İsfahan Cuma Camii'nin (Mescid-i Cum'a) kuzey ve güneyinde yer alan kümbetler de bu döneme aittir. İsfahan Selçuklular zamanında önemli bir ilim merkezi oldu. Eserini VI. (XII.) yüzyılın başlarında Ana-

dolu'da kaleme alan İbnü'l-Kemâl İlyâs b. Ahmed, ilmin İsfahan'dan diğer şehirlere yayıldığını söyler (*Keşfü'l-'akabe*, s. 13).

Başşehir olması sebebiyle İsfahan, Sultan Melikşah'ın ölümünün ardından ortaya çıkan taht kavgalarında önemli bir rol oynadı. O sırada Melikşah'ın beş yaşındaki oğlu Mahmud, annesi Terken Hatun'un gayretleriyle Bağdat'ta sultan ilân edilirken İsfahan'da bulunan on bir yaşındaki oğlu ve veliahdı Berkıyaruk da Nizâmülmülk'ün adamları tarafından sultan ilân edildi ve Rey'e götürüldü. Berkıyaruk, uzun mücadeleler sırasında Terken Hatun'un eline geçen İsfahan'a ancak onun ölümünden sonra girmeyi başardı. 486 (1093) yılında İsfahan'da Mahmud ve Berkıyaruk adına sikke kesilmesinden (Hennequin, s. 68), o yıl şehirde kısa bir süre için de olsa her iki müddeinin birden hâkimiyetinin tanındığı anlaşılmaktadır. İsfahan, daha sonra Mahmud'un çiçek hastalığından ölmesi üzerine Berkıyaruk'la diğer kardeşi Muhammed Tapar arasında gelişen mücadeleye sahne oldu ve imparatorluk taksim edildiğinde Berkıyaruk'un hissesine düştü. Bu arada taht kavgalarından istifade eden Bâtınîler, İsfahan'da güçlerini iyice arttırdılar ve çeşitli cinayetler işlemeye başladılar (Râvendî, s. 157; Reşîdüddin Fazlullah-ı Hemedânî, *Câmi'u't-tevârih*, s. 70). Bunun üzerine 494'te (1101) Sultan Berkıyaruk'un emriyle çok sayıda Bâtınî katledildi. Muhammed Tapar devrinde de faaliyet ve cinayetlerini devam ettiren Bâtınîler 510'da (1116) İsfahan Cuma Camii'ni ve ünlü kütüphanesini yaktılar. Muhammed Tapar, İsfahan'da imar faaliyetleriyle de uğraşarak babasının başlattığı Sultan Camii'ni tamamlamış, su kanalları açtırmış ve ölümünden sonra içindeki türbeye defnedildiği bir medrese ile sülûler için bir ribât yaptırmıştır.

Muhammed Tapar'ın yerine oğlu Mahmud geçtiyse de ağabeylerinin döneminde Horasan meliki olan Sultan Melikşah'ın küçük oğlu Sencer ona karşı çıkarak aralarında cereyan eden Sâve Savaşı'nda galip geldi ve yeğenini, kendisini Büyük Selçuklu sultanı tanıması şartıyla başşehri İsfahan olmak üzere yeni kurduğu Irak Selçuklularının başına geçirdi; imparatorluk merkezini de buradan Merv'e taşıdı (512/1118). Sultan Sencer devrinde imparatorlukta doğu işlerinin öne çıkması sebebiyle İsfahan eski önemini yitirdi ve Irak Selçuklu Devleti'nin

merkezi II. Tuğrul zamanında Hemedan'a nakledildi. Bu sıralarda Selçuklular'la arası açılan Abbâsî Halifesi Râşid- Billâh hilâfetten azledildikten sonra kaçtığı Musul ve Azerbaycan'ın ardından İsfahan'a geldi. Yâkût el-Hamevî burada onun yaptırıldığı bir camiden bahsetmektedir. Ancak halife şehre gelişinden kısa bir süre sonra Bâtınîler tarafından öldürülmüş (532/1138) ve bu hadise halkın da İsfahan'daki İsmâîlîler'i öldürmesine sebep olmuştur. Râşid- Billâh'ın türbesi günümüzde Zâyenderûd nehrinin kenarındaki Şehristan köyünde, Pul-i Şehristân'ın (Şehristan köprüsü) karşısında bulunmaktadır.

Büyük Selçuklu Devleti'nin Horasan'daki mirasını ele geçiren Hârizmşah Alâeddin Tekiş, Sultan II. Tuğrul'u mağlûp ve katlederek Irak Selçuklu Devleti'ni yıktı (590/1194) ve İsfahan'ı Irak ümerâsından Kutluğ İnanç'a verdi. Kutluğ İnanç'ın Irak'ın tamamını ele geçirmeye çalışıp bu yolda hayatını kaybetmesinden sonra da torunu Er-boz b. Togan-togdı'yı bu şehrin valiliğine tayin etti. Alâeddin Muhammed zamanında Gurlular ile Hârizmşahlar arasında sekiz yıl devam eden mücadele Hârizmşahlar'ın İsfahan ile bağlantılarını kesti. Şehir daha sonra İldenizliler'in hâkimiyetine geçti. Doğuda ülkesini Gurlu ve Karahıy tehdidinden kurtaran Alâeddin Muhammed batıya dönerek İsfahan'a ve bütün Irâk-ı Acem'e hâkim oldu. Celâleddin Hârizmşah, uzun mücadelelerden sonra Moğollar'la 625 (1228) yılında İsfahan surları önünde karşılaştı. Bütün şehir halkının da desteğini almasına rağmen bu karşılaşma Celâleddin'in hezimetine neticelendi ve sultan kuşatmayı yararak canını kurtarabildi. Ancak bu savaşta Moğollar'ın ağır zayıflık vermesi Mâverâunnehir'e çekilmelerine sebep olduğu için Celâleddin geri döndü ve şehirde duruma hâkim oldu. Böylece İsfahan yine Moğol istilâsından kurtulduysa da 633'te (1235-36) kurtulamadı. Selçuklu ve Hârizmşahlar döneminde İsfahan'da dinî nüfuz sahibi iki büyük aile görülür. Bunlardan biri, şehre Nizâmülmülk tarafından Merv'den getirilen ve Şâfiîler'in rehberi olan Âl-i Hucend, diğeri Hanefîler'in rehberi olan Âl-i Sâid'dir (Sâidiyye). Özellikle Selçuklu merkezî otoritesinin zayıflamasından sonra yavaş yavaş siyasî gücü ellerine geçiren bu iki ailenin öncülüğünde şehirde büyük mezhep kavgaları yaşanmıştır.

İlhanlılar döneminde İsfahan, merkezi Hemedan olan Irâk-ı Acem eyaleti içerisinde yer alıyor ve önceleri eyaletin diğer

şehirleriyle birlikte Bahâeddin el-Cüveynî'nin idaresi altında bulunuyordu. Şehir, Argun Han'ın ölümünden bir süre önce (690/1291) ortaya çıkan karışıklıklar sırasında kısa bir müddet için Lûristan Atabegi Efrâsiyâb'ın eline geçmişse de daha sonra Gâzân Han merkezî otoritenin hâkimiyetini yeniden tesis etmiş ve burada seyyidlerin kalması için bir dârüssiyâde yaptırmıştır. İlhanlı devrine ait resmî muhasebe kayıtlarından İsfahan şehrinin bu devirde ödediği vergi miktarıyla ilgili bazı bilgiler elde edilmektedir; meselâ saraydaki hatunların masrafları için bütçeden ayrılan 170.000 dinarın 40.000'i İsfahan damgasından karşılanıyordu. İlhanlı devri kaynakları, o dönemin İsfahan'ında iktisadî açıdan büyük bir gelişme yaşandığını ve bu gelişmenin sebebinin eyaletteki tarımda kaydedilen ilerleme olduğunu göstermektedir. VIII. (XIV.) yüzyılın ortalarına doğru İsfahan'ı ziyaret etmiş olan İbn Battûta, meslek gruplarının loncalar halinde örgütlendiklerini ve kendilerine "kelû" denilen bir başkan seçtiklerini yazmaktadır. Yine İbn Battûta, şehirde bulunan sûfî civanmerdlerin misafirperverliklerini de zikretmiş, bu arada 745 (1344) yılında bir deprem meydana geldiğini ve şehrin surları ile bazı evlerinin hasar görmesine ve yaklaşık yirmi kişinin ölümüne yol açtığını da bildirmiştir.

İlhanlı Devleti'nin yıkılmasından sonra ortaya çıkan karışıklık döneminde İncülular'dan Şeyh Ebû İshak'ın hâkimiyetinde kalan İsfahan, 758 (1357) yılında Muzafferîler'den Mübârizüddin Muhammed'in yeğeni Şah Sultan tarafından ele geçirildi. Mübârizüddin Muhammed'in ölümü üzerine yapılan taksimatta devlet merkezi olan Şiraz Şah Şücâ'a düşerken İsfahan'ı kardeşi Şah Mahmud aldı (760/1359). Ancak burada müstakil bir idare kurmaya çalışan ve kardeşiyle mücadeleye giren Şah Mahmud'un Celâyirli Şeyh Üveys'ten yardım istemesi onun nüfuzunu Güney İran'a kadar uzatmasına sebep oldu (765/1364). Bu dönemde İsfahan'da Şeyh Üveys adına basılan bir para şehrin Celâyirîliler'in nüfuz alanı içerisinde yer aldığını göstermektedir. Şeyh Üveys'in 776 (1374) yılında ölümüyle Şah Şücâ' Celâyir nüfuzuna son verdiği gibi uzun mücadelelerden sonra Muzafferîler'i Orta ve Güney İran'a hâkim büyük bir devlet haline getirmeyi de başardı.

Muzafferîler'in dâhilî mücadelelerle zayıfladığı dönemde İsfahan önelere gelen Timur'un ordusu, önce şehrin ileri gelenleri ve ulemâsı tarafından saygıyla karşı-

landıysa da şehre öncü olarak giren askerlerin yaptıkları disiplinsiz hareketler sebebiyle öldürülmeleri üzerine Timur'un emriyle 6 Zilkade 789'da (18 Kasım 1387) 50.000 kişiyi kılıçtan geçirdiği rivayet edilir (Hâfiz-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmî'u't-tevârih*, s. 289). Nizâmeddin Şâmî ise 70.000 kişinin öldürüldüğünü ve kafataslarından kuleler yapıldığını kaydetmektedir (*Zafernâme*, s. 126-127). İsfahan'ın idaresi Timur tarafından torunu Emîrzâde Rüstem'e verildi. Şehir Timur'un ölümünden sonra ortaya çıkan karışıklıklarda Mirza Ömer ve Ebû Bekir'in saldırılarına uğradı; ardından da Rüstem ile kardeşi İskender arasındaki uzun mücadeleye sahne oldu. 816'da (1413) mücadeleyi kazanan Mirza İskender burayı kendisine başşehir yaptı. İskender'in bu bölgede başına buyruk hareket etmesi ve kendi adına hutbe okutup sikke kestirmesi, Kara Yûsuf üzerine sefere çıkmış bulunan Şâhruh'un İsfahan'a yürütmesine yol açtı. Şehri yaklaşık elli günlük bir kuşatmanın ardından ele geçiren Şâhruh (817/1414) Irâk-ı Acem'in tamamıyla birlikte burayı yeniden Rüstem'e verdi.

İsfahan'daki Timurlu hâkimiyeti 856'da (1452) sona erdi ve şehir bu tarihte Karakoyunlu Hükümdarı Cihan Şah'ın hâkimiyetine girdi; kısa bir süre sonra da çıkan bir isyanın çok kanlı bir şekilde bastırılması sırasında tahrip edildi. Cihan Şah'ın İsfahan'ı tahribinden yaklaşık yirmi yıl sonra burayı ziyaret eden ve hadisenin şahitleriyle bizzat görüşen Venedikli seyyah Joshaphat Barbaro, isyanın bastırılmasının ardından nüfusun ancak altıda birinin (yaklaşık 50.000 kişi) kaldığını ve şehrin yeni yeni toparlanmakta olduğunu yazmıştır. Şehir daha sonra Akkoyunlular'ın idaresine geçti (873/1469) ve Uzun Hasan tarafından oğlu Yâkub Bey'e verildi. Sultan Murâd b. Ya'kub'un Hemedan yakınlarındaki Safevî Hükümdarı Şah İsmâîl'e yenilmesi (908/1503) Irâk-ı Acem'deki Akkoyunlu hâkimiyetini iyice zayıflattı.

911 (1505) yılında güçlü bir orduyla İsfahan'ı kuşatan Şah İsmâîl bölgedeki Şîîler'in de yardımıyla şehri zaptetti ve Türkmenler'den mezhep değiştirenlerin dışında kalan halkını kılıçtan geçirdi. Şah İsmâîl ve Tahmasb dönemlerinde Osmanlılar karşısında alınan yenilgiler Safevîler'i Orta İran'da daha güvenli bir başşehir aramaya yöneltti ve sonuçta sahip olduğu tabii ve stratejik şartlar sebebiyle İsfahan seçildi. I. Abbas zamanında surları yenilenecek büyük bir imar faaliyetine sahne

olan İsfahan, tarihinin en parlak günlerini yaşadı ve Azerbaycan'dan getirilen yaklaşık 3000 hânelik Ermeni topluluğu ile daha kalabalık hale geldi. Bu dönemde İsfahan nüfusu, yeşilliği, geniş meydanları, güzel köprüleri, mücevherat mağazalarının çokluğu ve ipek halı dokumacılığı ile İran'ın en büyük şehri olarak tasvir edilir. XVII. yüzyılın başlarında John Cartwright buradan "yüz kapılı şehir" diye bahsetmekte ve surlarının etrafının atla ancak bir günde dolaşılabilirliğini yazmaktadır. Halen Farsça'da kullanılan "İsfahân nisf-i cihân" (İsfahan dünyanın yarısı) ve "İsfahân nakş-i cihân" (İsfahan dünyanın süsü) sözleri o günlerden kalmadır. Şehir bu dönemde edebî ve kültürel açılarından da büyük bir gelişme göstermiş ve burada sayıları yüzlerle ifade edilen şair, edip, müzikşinas, âlim ve filozof yetişmiştir. Edebiyatta "sebk-i İsfahâni" diye tanınan edebî akım ve müzikde isfahanek ve isfahan denilen makam da bu dönemde ortaya çıkmıştır. Safevîler'in genelde tekke ve hankahların faaliyetlerini kısıtlamalarına rağmen II. Abbas, İsfahan'da sûfiler için Tekkiye-i Feyz adıyla bilinen bir tekke yaptırmıştır. Bu durum şehirdeki sûfî varlığının önemini yitirmeden sürdürdüğünü göstermektedir; ancak Şah Hüseyin Mirza 1135'te (1722-23) sûfî hankahlarının tamamını yıktırıştır.

İsfahan'ın parlak dönemi uzun sürmedi. Afganlar, Gelûnâbâd (Gülâbâd) savaşı (1134/1722) sonra şehri kuşatarak ele geçirdiler ve bir süre sonra da Orta İran'da isyanların artması üzerine halka zulmetmeye başladılar. Eşref Han'ın emriyle ulemâ ve ileri gelenlerden yaklaşık 3000 kişi öldürülürken çarşılar da askerler tarafından yağmalanarak yıkıldı; bu karışıklıklar sırasında kaçan halk etrafa dağıldı. Uzun mücadelelerden sonra Afganlar'ı İran'dan atmayı başaran Nâdir Şah, idare merkezini Meşhed'e taşımakla birlikte İsfahan'ın imarına büyük önem verdi; çünkü burayı devletin batıdaki ikinci başşehri gibi kullanıyordu. İsfahan'ın surları yeniden yapıldıktan sonra tahrip edilen Zâyenderûd'un su kanalları, medrese, kervansaray ve camiler onarıldı. Ancak 1747'de Nâdir Şah'ın öldürülmesiyle sonuçlanan olaylar sırasında şehir iki defa yağmalandı. İsfahan'ın başşehirlikten düşmesi, özellikle Nâdir Şah'ın ölümünden sonra gittikçe önemini yitirmesine yol açıtıysa da bu tarihî şehir ülkedeki siyasî gelişmelerde başlıca rollerden birini oynamaya devam etti. Nâdir Şah'tan sonra kurulan Zend hânedanı döneminde

başşehrin Şiraz, Kaçarlar döneminde ise Tahran olması, İsfahan'ın Safevîler devrinde kazandığı ehemmiyeti azaltmakla birlikte şehir ticarî açıdan önemini korumuştur. Meşrutiyet hareketi sırasında Şeyh Nûrullah Necefi'nin öncülüğünde ileri çıkan İsfahan I. Dünya Savaşı'nda önce Bahtiyârî milislerinin, daha sonra da Ruslar'la İngilizler'in, II. Dünya Savaşı'nda ise yeniden İngilizler'in işgaline uğradı.

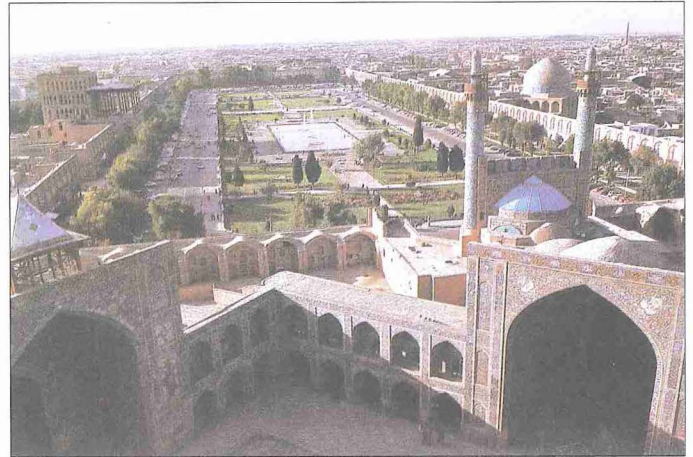
1998'de yaklaşık 1 milyon civarında nüfusu olan İsfahan, son elli yıl içerisinde büyük bir gelişme göstererek İran'ın başlıca kültür merkezlerinden biri haline geldi. Bugün ülkenin en önemli yüksek öğretim kurumları arasında yer alan İsfahan Üniversitesi ve İsfahan Teknik Üniversitesi pek çok alanda eğitim vermektedir. Fakat şehir sekiz yıl devam eden İran-İrak Savaşı'nda büyük zarar görmüştür. 1974 yılında hizmete giren demiryolu İsfahan'ı Kâşân ve Kum üzerinden Tahran'a, Yezd üzerinden de Kirman'a bağlamaktadır; Kum'dan geçecek Tahran oto yolu ise henüz inşâ aşamasındadır. İsfahan İran'ın önde gelen sanayi merkezlerinden biridir ve şehirde demirçelik, petrol rafineri, petrokimya, şeker, çimento, bitkisel yağ ve tekstil (özellikle yün ve pamuk iplikçiliği) tesisleri bulunmaktadır. Asıl dünya çapındaki ünü ise el tezgâhlarında dokunan halıları ile kuyumculuk (bilhassa gümüş işçiliği) ürünlerinden gelmektedir.

İsfahan'ın tarih boyunca muhtelif devletlere başşehir oluşu, İran mimarisinin en güzel örnekleri arasında yer alan pek çok eserle süslenmesine imkân sağlamış, çeşitli dönemlerde sıkı istilâyâ uğraması ve el değiştirmesi de bunlardan önemli bir kısmının tahrip olmasına yol açmıştır.

Tarih boyunca çeşitli ilim dallarında temayüz etmiş, İsfahânî nisbesini taşıyan çok sayıda âlimden bazıları şunlardır: Dâvûd ez-Zâhirî ve oğlu İbn Dâvûd ez-Zâhirî, Muhammed b. Ali b. Mende el-İsfahânî, Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, Hamza el-İsfahânî, Ebû Müslim el-İsfahânî, Sâhib b. Abbâd, İbn Miskeveyh, İbn Fûrek, Ebû Saîd Muhammed b. Ali en-Nakkâş, Ebû Nuaym el-İsfahânî, Râgıb el-İsfahânî, İmâdüddin el-İsfahânî, Ebû İsa el-İsfahânî, Muhammed b. Mahmûd el-İsfahânî, Mahmûd b. Abdurrahman el-İsfahânî, Mîr Muhammed Bâkır Dâmâd ve Şeyh Bahâeddin Âmilî.

BİBLİYOGRAFYA :

Belâzürî, *Fütûh* (Fayda), s. 449, 525; ayrıca bk. İndeks; İbnü'l-Fakîh, *Muhtaşaru Kitâbi'l-Büldân* (nşr. M. J. de Goeje), Leiden 1302, s. 261-263; Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Büldân* (Âyetü), s. 49-51; İbn Hurdâzbih, *Mesâlik ü Memâlik* (trc. Saîd Hâkrend), Tahran 1371 hş., s. 24-25; İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefise* (trc. Hüseyin Karaçanlı), Tahran 1365 hş./1986, s. 179-195; İbn A'sem el-Küfî, *el-Fütûh* (trc. Muhammed b. Ahmed Müstevfî-yi Herevî, nşr. Gulâm Rızâ Tabâtabâî), Tahran 1374/1995, s. 252-257; Mes'ûdî, *et-Tenbih* (trc. Ebû'l-Kâsım Pâyende), Tahran 1349 hş./1970, s. 70, 336-337; a.mlf., *Mürûcû'z-zeheb*, Beyrut 1404/1984, II, 228; İstahrî, *Mesâlik ü Memâlik* (nşr. İrc Efşâr), Tahran 1368 hş./1989, s. 162-166, 184-187; İbn Havkal, *Sefernâme-yi İbn Havkal, İrân der Süretü'l-arz* (trc. Ca'fer Şîâr), Tahran 1366 hş./1987, s. 109-111; Makdisî, *Ahşenü't-tekeşim* (trc. Ali Nakî Münzevî), Tahran 1361, II, 576-582; Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Zikru ahbâri İsfahân* (nşr. Seyyid Kisrevî Hasan), Beyrut 1410/1990, I-II; Gerdîzî, *Zeynü'l-ahbâr* (nşr. Abdülhay Habîbî), Tahran 1366, s. 175, 350, 527; Mâferrûhî, *Meâsinü İsfahân* (nşr. Celâled-din el-Hüseyinî et-Tahrânî), Tahran 1312/1933; *Mücmelü't-tevârih ve'l-kıtaş* (nşr. Muhammed Ramazânî), Tahran 1318 hş., s. 465, 525; İbnü'l-Kemâl İlyâs b. Ahmed, *Keşfü'l-akabe* (nşr. Mikâil Bayram), Konya 1981, s. 13; Sem'ânî, *el-Ensâb*, I, 289-290; Râvendî, *Râhatü's-sudûr* (nşr. Muhammed İkbâl), Tahran 1364/1985, s. 39, 139-141, 157-158, 161; *Ahbârü'd-devleti's-*

Mescid-i
Şah'tan
Meydân-ı Şah'ın
(şimdi)
Meydân-ı
İmâm)
görünüşü

Selcûkıyye (Lugal), s. 55, 63, 73, 77, 134; Avfi, *Lübâb*, I, 354-356; Büdüârî, *Zübdetü'n-Nusra* (Burslan), s. 93-95, 166-167, 169, 177, 201, 206, 262, 265; Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, II, 33, 38, 39, 42, 151-153, 209-212; Zekerıyyâ b. Muhammed el-Kazvîni, *Âşârü'l-bilâd* (trc. Cihângir Mirzâ Kâcâr, nşr. Mîr Hâşim Muhaddis), Tahran 1373/1994, s. 356-359; Reşîdüddin Fazlulâh-ı Hemedânî, *Sevânihü'l-efkâr* (nşr. Muhammed Takî Dânişpejûh), Tahran 1358, s. 44-46, 74, 179-182; a.mlf., *Câmi'ü'l-tevârih* (nşr. Ahmed Ateş), Ankara 1960, s. 66, 70-72, 74; Hüseyin b. Muhammed b. Ebû'r-Rizâ Âvî, *Tercüme-i Mehâsin-i İsfahân* (nşr. Abbâs İkbâl), Tahran 1328, s. 96-97; Ebû'l-Fidâ, *Takvîmü'l-büldân* (trc. Abdülmuhammed Âyetî), Tahran 1349, s. 473, 489; Müstevfî, *Nüzhetü'l-kulûb* (Strange), s. 48, 49; İbn Battûta, *Seyâhatnâme*, I, 214-217; Nizâmüddin Şâmî, *Zafernâme* (trc. Necatî Lugal), Ankara 1949, s. 126-127; Hâfız-ı Ebrû, *Zübdetü'l-tevârih* (nşr. Seyyid Kemâl Hâc Seyyid Cevâdî), Tahran 1372, I, 74-80, 538-555; II, 754, 797; a.mlf., *Zeyl-i Câmi'ü'l-tevârih-i Reşîdî* (nşr. Hânâbâ Beyânî), Tahran 1350/1971, s. 229, 238, 289; Abdürrezzâk es-Semerkindî, *Ma'la'ü's-sa'deyn* (nşr. Abdülhüseyin Nevâî), Tahran 1372/1993, s. 299, 301, 307-308, 355, 402; Hüseyin Tahvildâr-i İsfahân, *Cogrâfiyâ-yi İsfahân* (nşr. Menûçîhr-i Sütüde), Tahran 1342, s. 16-30, 37-42, 65; Devletşah, *Tezkire* (nşr. Muhammed Ramazânî), Tahran 1366/1987, s. 88, 90, 108, 113, 115-116, 256, 280, 306; Hüseyin Nûr Sâdikî, *İsfahân*, Tahran 1316/1937, s. 8, 10, 73, 178-217; Sâdik Hıdayet, *İsfahân Nısf-i Cihân*, Tahran 1333/1954; Lutfullah Hünêrfer, *Rehnümâ-yi İsfahân*, Tahran 1346/1967, s. 6-7, 23, 45-57, 68, 89-90, 99-101; a.mlf., *Gençtine-yi Âşâr-i Târîhî-yi İsfahân, Âşâr-i Bâstânî ve Ketibe-hâ-yi Târîhî der İsfahân*, İsfahân 1350/1971, s. 75-97, 150-164, 360-382; G. Hennequin, *Catalogue des monnaies musulmanes de la Bibliothèque Nationale*, Paris 1985, s. 68, 83; Mehdi Seccâdî Nâinî, *Kitâbsinâsi-yi İsfahân*, İsfahân 1370 hş.; Mir Seyyid Ali Cenâb, *el-İsfahân*, İsfahân 1371/1992, s. 4-8, 42, 61-62, 180, 199; G. Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, Frankfurt 1993, s. 203-207; Pierre Loti, *İsfahân Seyahatnamesi* (trc. Seyfettin Ünlü), İstanbul 1996; André Godard, "İsfahân", *Âthâr-ê İrân*, II, Paris 1937, s. 7-176; Nûrullah Kisâî, "İsfahân der Rûzgâr-i Âli-i Büveyh ve Selçûkıyân", *Mecelle-yi Dânişkede-yi Edebiyât ve 'Ulûm-i İnsânî-yi Dânişgâh-i İsfahân*, sy. 4-5, İsfahân 1376/1997, s. 176-202; Mirza Bala, "İsfahân", *Â, V/2*, s. 1068-1072; A. K. S. Lambton, "İsfahân", *El²* (İng.), IV, 97-105.

OSMAN GAZİ ÖZGÜDENLİ

□ MİMARİ. Erken dönemlerin mimari eserleri hakkında fazla bilgi bulunmayan İsfahân'ın çevresinde İslâm öncesi döneme ait anıtlara rastlamak mümkün değildir. Bu tip yapıların şehrin batısında tepe üzerinde kerpiçten yapılmış bir âteşkede ayakta kalmıştır. Şehrin Ahamenîler devrinde önem taşıdığına dair bilgi edilemektense de önemli gelişmenin Sâsânî döneminde olduğu anlaşılmaktadır. İsfahân'ın uzak geçmişine ait rivayetler, Ta-

berek Kalesi'nin ilk bânisi olarak Keykâvus ve İskender isimlerini zikretmektedir. Fakat gerçek olan şehrin bir askerî üs ve ordugâh merkezi olma hususiyetidir.

Abbâsî Halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr zamanında (754-775) İsfahân'ın etrafının surlarla çevrildiği rivayet edilmekle birlikte 912-913 yıllarında Büveyhîler'den Rük-nüddeve'nin şehri merkez edinmesi ve surları yaptırmaması kesin olarak bilinen ilk imar faaliyetlerindedir. Daha sonra Büveyhîler'den Fahrüddeve ile veziri Sâhib b. Abbâd önemli imar faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Sâhib b. Abbâd'ın yaptırdığı cami bu devrin eserleri arasında yer alır. Sâmânîler, Abbâsîler ve Gazneliler arasında el değiştiren İsfahân X. yüzyılda istikrarsız bir dönem yaşamıştır. XI. yüzyılın ilk yarısındaki karmaşa ortamının ardından şehri Kâkûyîler ele geçirmiştir. Bu dönemde Alâüddeve Muhammed'in şehrin imarında önemli bir rolü olmuş, 1037-1038'den başlayarak şehir yeniden imar edilmiştir.

İsfahân, bir başşehir ve önemli bir yerleşim merkezi olma hususiyetini Selçuklular devrinde kazanmıştır. 1042-1043'ten itibaren Tuğrul Bey'e tâbi olan şehirde Selçuklular'ın tam hâkimiyeti 1051'de başlamış ve geniş bir imar faaliyetine sahne olmuştur. Özellikle Melikşah ve veziri Nizâmülmülk'ün çalışmaları çok önemlidir. Bu dönemden sadece şehrin içinde değil çevresinde de birçok mimari âbide günümüze ulaşmıştır.

Selçuklu devrinin en önemli yapısı İsfahân Cuma Camii'dir. Daha önce Vezir Sâhib b. Abbâd'ın yaptırmış olduğu küçük bir caminin yerinde 1080 yılında Vezir Nizâmülmülk tarafından yaptırılan tuğla yapı güzel ve büyük bir kubbeyle örtülmüştür. Burada görülen mihrap önünde geniş çaplı kubbe uygulaması, erken İslâm mimarisinin klasik, basit ve çok destekli camiler mimarisinde önemli bir aşama olduğu gibi Türkler'in dinî yapı sana-

tında bir kubbe hâkimiyetine önem vermelerinin de ilk örneklerinin başında gelir. Bunun kuzeyinde yer alan Tâcül-mülk'ün inşa ettirdiği kubbeli yapı Hâkî Kümbeti adıyla da tanınmaktadır. Yapı kısa bir süre sonra dört eyvanlı avlulu hale getirilmiştir (bk. İSFAHAN CUMA CAMİİ). Meydân-ı Köhne'de bulunduğu bilinen saray ve öteki binalardan günümüze hiçbir iz kalmamıştır. Diğer Selçuklu yapılarından olan 1107 tarihli tuğla süsleme ve küfî kitâbeleriyle dikkat çeken Çihilduhterân Minaresi, XVI ve XVII. yüzyıllarda son şeklini alan Mescid-i Ali yanındaki tuğla süslemeli ve küfî kitâbeli minare (Minâre-i Ali), tuğla süslemeleriyle temâyüz eden Ziyâr Minaresi, sülüs ve küfî kitâbeleri, tuğla ve çini süslemeleriyle dikkat çeken Sârbân Minaresi, şehrin kuzeydoğusundaki Bersiyân Mescidi, İmamzâde İsmâil Mescidi ve İmamzâde Ahmed Türbesi ile Şehrîstan köyündeki Râşid-Billâh Türbesi gibi eserler ilk mimari örneklerdir.

Sultan Sencer devrinde başşehir olma özelliğini kaybeden İsfahân'da çıkan ayaklanmalarla Haziran 1121'de önemli bir yıkım geçiren İsfahân Cuma Camii yeniden tamir ve tâdil edilmiştir. Ayrıca Nizâmülmülk de sülûfler için bir hankah ve medrese yaptırmıştır. Burada Melikşah ve Selçuklu hânedanından bazı kişilere ait mezar taşları bulunmaktadır. İsfahân Cuma Camii'nin kuzey ve güneyinde yer alan kümbetler de Selçuklu dönemine aittir.

1194'te Hârizmşahlar'ın ve 1235-1236'da Moğollar'ın eline geçen İsfahân, İlhanlı devrinde önemli bir gelişme göstermiştir. Şehir özellikle Olcaytu Han'ın ilgisiyle geniş bir imar faaliyetine sahne olmuştur. Olcaytu Han'ın İsfahân Cuma Camii'nde yaptırdığı tamirler ve özellikle caminin batı kısmında inşa ettirdiği mihrap önemlidir. Diğer önemli İlhanlı devri âbideleri 1316 tarihli mezar taşına sahip Ammû Abdullah Türbesi, Dârüzziyâfe minareleri, Kuşhâne Minaresi, İmamzâde Ca'fer

Şah II. Abbas devrine ait İsfahân Sarayı içindeki Çihilsütun Köşkü

